

Євген Осадчий,
кандидат історичних наук
провідний спеціаліст
групи охорони
історико-культурної спадщини
при управлінні культури
і туризму Сумської ОДА

УКРІПЛЕННЯ ПУТИВЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЗОБРАЖЕНЬ МІСТА)

Стаття присвячена аналізу кількох історичних зображальних джерел, що доповнюють інформацію про фортифікацію середньовічного Путивля. Це мініатюри на кресленнях другої половини XVII ст., де зображені укріплення дитинця та Нового міста. Додатково публікується фото путивльського Тюремного замку, де видно невідомі та не збережені до сьогодні фортифікації міста.

Ключові слова: середньовічна мініатюра, місто Путивль, фортифікація, XVI-XVIII ст.

Середньовічна фортеця міста Путивль – це один з потужних фортифікаційних комплексів на кордоні двох держав – Речі Посполитої та Московської держави. Початок будівництва укріплень припадають на рубіж X-XI ст., коли на березі р. Сейм було збудовано місто, відоме в літописах як Путивль. Ця твердиня розвивалася та перебудовувалася упродовж кількох століть, а у 1239 р. була спалена монголами. Найбільших перетворень фортеця зазнала наприкінці XVI – XVII ст., коли Путивль був південно-західним форпостом Московської держави. У цей час зводяться основні дерево-земляні укріплення, що перетворили Путивль на одну з неприступних фортець прикордоння Московії та Речі Посполитої. Путивль мав загальноміські укріплення, фортецю та оборонні монастирі. У XVII ст. місто було південно-західними воротами Московської держави.

До вивчення історії фортифікації Путивля зверталися Ф. Л. Ернст, Д. Т. Березовець, О. В. Сухобок, В. В. Вечерський. Останнім було проаналізовано саме пізньосередньовічний період функціонування фортеці, наведено дані про устрій та окремі захисні елементи, здійснено графічну реконструкцію башт та дерево-земляних укріплень. Історичні дані, де містилися описи путивльської фортеці опубліковані П. М. Кулаковським, А. С. Ракітіним, П. В. Пономаренком. У 2011 р. автором було знято топографічний план фортеці Путивля, де було зафіксовано фортифікаційні елементи доби пізнього середньовіччя.

Картографічною основою для аналізу устрою фортеці міста Путивль у XVII-XVIII ст. є «Чертеж Обоянскої провинції», що містить плани кількох важливих прикордонних фортець [6]. Путивль зображений як дводільна фортеця з нерегулярними укріпленнями дитинця та регулярними укріпленнями бастионної системи Нового міста. Дитинець має шість глухих веж, розташованих рівномірно вздовж берегового схилу р. Сейм та дві з напільної сторони на валу. Проїзна вежа зображена в північно-східному куті фортеці. Усі вежі квадратні в плані, винесені вперед по відношенню до фортечної стіни (рис. 1).

Додаткову інформацію з історії фортифікації Путивля містять графічні мініатюри, що містилися на картах та кресленнях XVII-XVIII ст. Переважна більшість з них уведена до наукового обігу та проаналізована. До такої категорії можна віднести мініатюри на кресленнях XVII ст., де містяться зображення міста Путивль.

Перша мініатюра – це креслення млинів на річці Путивль, що датується 1662 р. [4]. Зображення добре відоме в науковій літературі, однак його публікували частково, а саме ту частину, де накреслені млини. Мініатюра зображує дитинець Путивля з боку заплави р. Сейм. Це фортеця з п'ятьма вежами, одна з яких проїзна, решта – кутові. Вежі мають стрічасті верхи та облами. На стінах є два ряди бійниць, один ряд знаходиться під бойовим ходом, інший – це бійниці нижнього бою. Саме так описував Путивльську твердиню Павло Алеппський, що супроводжував антиохійського патріарха Макарія до Москви [1, с. 106]. Стіни мають критий бойовий хід та облами. Східна стіна, що з'єднує проїзну вежу зі східною кутовою, має два ряди бійниць, тоді як західна – один. Цікаво, що на мініатюрі зображено фортецю в поєднанні з рельєфом. Проїзна вежа знаходиться значно нижче за кутові, це підкреслюється в зображенні стін. Конструкція проїзної вежі також прорисована доволі детально. Вона приземкувата, має шатровий верх. Над воротами є облами, але відсутні бійниці. Прохід додатково захищає катаракта, що зображена в піднятому стані. На задньому плані зображені ще дві кутові вежі з аналогічним устроєм. Між ними поміщено церкву з трьома куполами. Зображення цікаве тим, що автор намагався зобразити місто з боку заплави

річки, але, скоріш за все, малював по пам'яті. Проїзна вежа знаходилася з північної сторони фортеці, але саме вона стала основним акцентом у всій композиції мініатюри (рис. 2).

Друга мініатюра міститься на окремій карті міста Путивль та його околиць кінця XVII ст. [5]. Це креслення зображує території навколо міста Путивль, основні дороги, річки, озера та населені пункти. Однією з центральних мініатюр на карті є місто Путивль з розташованими поряд монастирями. У цьому випадку міські укріплення зображені з напільної, північної сторони. Ця ділянка укріплень була збудована наприкінці XVI ст. Вона має прямокутний абрис та кутові bastiони. Основу композиції мініатюри становить великий храм, що займає майже усі площу фортеці. Вона оточена стінами з баштами. Стіни невисокі, приземкуваті. По верху зображено зубці. Вежі також невисокі, широкі, мають облами, що зображені досить схематично, однією лінією. Вежі не мають верхів і також мають зубці. На стінах та вежах, нижче обламів зображені амбразури стрілкової форми. Проїзна вежа зображена по центру, вона дещо вища за кутові вежі та стіни. Конструкція воріт та захисні елементи відсутні (рис. 3).

Ці два зображення доповнюють інформацію про укріплення Путивля у XVII ст. Перша мініатюра зображує укріплення, що зводилися на дитинці Путивльської фортеці, друга – Новий город. Аналіз зображень свідчить про те, що дві частини різнилися за устроєм основних елементів захисту – стін та веж.

Дерев'яні укріплення Путивльської фортеці на початку XIX ст. вже були розібрані, однак потужні земляні укріплення збереглися. Після вибуху порохового льоху земляний вал Нового міста було зруйновано. Картографування дитинця Путивля 2011 р. зафіксувало наявність напільних земляних укріплень у вигляді валу з бруствером та рову. У південній частині фортеці, над береговим схилом, знаходяться напівкруглі виступи-ронделі, на яких розташовувалися вежі. План дитинця міста Путивль мало чим різнився від складених попередніми дослідниками в другій половині XX ст. Така конфігурація зображена і на графічній реконструкції путивльської фортеці, запропонованої В. В. Вечерським [2, с. 318].

Опрацюючи у фондах Путивльського краєзнавчого музею фотографії початку XX ст., автор звернув увагу на фото, де зображений путивльський Тюремний острог [3]. Фото гарної якості зроблене з північно-західної сторони. Там чітко видно, що дитинець міста Путивль кінця XVI – XVIII ст. мав форму близьку до чіткого прямокутника. У північно-західному куті розташовувався п'ятикутний bastiон, що не відображений на жодному плані і не згадується в описах фортеці (рис. 4). Цей bastiон було знесено у 20-30 роки XX ст. при прокладанні вулиці Нової схилом надзаплавної тераси р. Сейм. У результаті земляних робіт абрис фортеці було спотворено, а bastiон знесений. Форма городища змінилася з прямокутної на трапецієподібну. Від кутового bastiону проходить невисокий вал, що, ймовірно, залишився від укріплень Нового міста. Цікаво, що він починався безпосередньо біля підніжжя bastiону і проходив ровом. На фото біла лінія вказує на абрис збережених та вже не існуючих укріплень дитинця. Взявши за основу топографічний план 2011 р. та фото початку XX ст., було реконструйовано абрис та основні земляні укріплення дитинця міста Путивль (рис. 5).

Отже, аналіз картографічних та зображальних джерел значно доповнив дані про устрій фортеці міста Путивль кінця XVI – XVIII ст., з'ясовано, що дерев'яні укріплення дитинця та Нового міста відрізнялися за конструктивними елементами та виявлено зображення нового елемент фортифікації – п'ятикутного bastiону дитинця.

Список використаних джерел і літератури

1. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел). Выпуск второй. (от Днестра до Москвы) / Павел Алеппский. – М.: Университетская типография, 1897. – 202 с.
2. Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2003. – С. 310-330.
3. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі, Д. ф., б/н.
4. РГАДА, ф. 210, оп. 1103, л. 256.
5. РГАДА, ф. 1209, оп. 77, ед. хр. 30165, л. б/н.
6. РГВИА, ф. 349, оп. 27, т. 1, д. 6, л. 1.

Список скорочень

НДІТІАМ – Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування.

РГАДА – Российский государственный архив древних актов.

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.

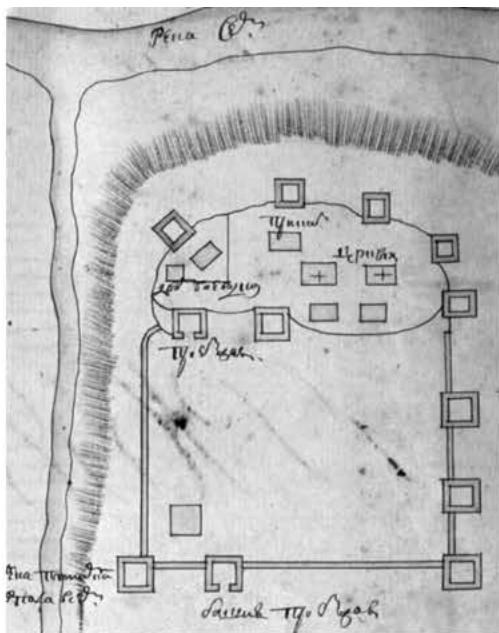

Рис. 1. Путивльська фортеця на «Чертеже Обоянской провинции».

Рис. 2. Місто Путивль на кресленні сейминських млинів 1662 р.

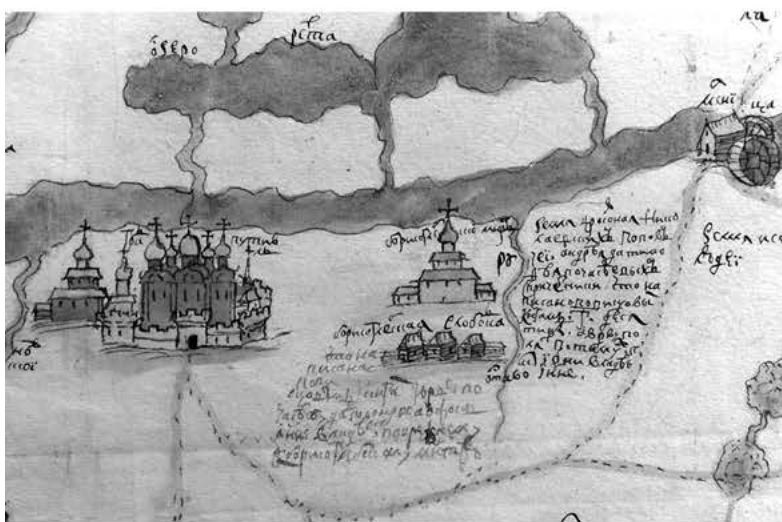

Рис. 3. Місто Путивль на окремій карті Путивля та його околиць кінця XVII ст.

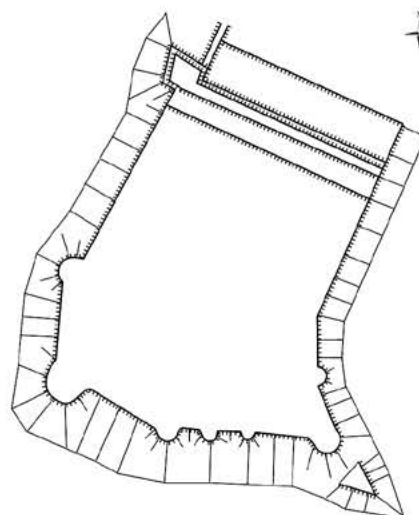

Рис. 5. Варіант реконструкції земляних укріплень дитинця міста Путивль.

Рис. 4. Укріплення дитинця путивльської фортеці. Фото Я. Фесика початку XX ст.